

Her toplumun yaşamında belirli toplumsal olaylar gerçekleşir. Bu toplumsal olaylar insanların beğenilerinde ve hayata bakış açılarında değişikliklere yol açar. Edebî beğeniler de toplumun geçirdiği değişikliklerle değişir ve gelişir. Türk tarihine göz attığımızda yüzyıllar boyunca farklı sosyal koşullarda ve farklı toplumsal etkiler sonucu Türk toplumunun beğenilerinin ve özlemlerinin değiştiğini görürüz. "Eski Edebiyatımızda Bazı İnsan Tipleri" adlı yazıda Mine Mengi, "eski Türk toplumlarının değişik dönemlerde içinde buldukları koşulları, özlem ve eğilimlerini göz önünde bulundurarak eski edebiyatımızda varlıkları söz konusu olan bazı insan tipleri üzerinde" durmuştur. İslamiyet öncesi dönemde Orta Asya ikliminin getirdiği güç yaşam "alp tipi" nin gelişmesine neden olmuştur. Yazıda Oğuz Kağan Destanı'ndan hareketle "alp tipi"nin özellikleri üzerinde durulmuş, divan şairlerinin "alp tipi"nden ne anladığı örnek beyitlerle açıklanmıştır. Yazının ikinci kısmında "gazi ve eren tipleri" üzerinde durulmuş "gazi tipi"nin dışa dönüklük ve aktiflik gibi yanlarıyla "alp tipi" ile benzer yanları saptanmıştır. Müslümanlığın etkisiyle gelişen bu tipin oluşumunda etkili olan İslam kültürünün etkileri belirlenmiştir. "Veli ve derviş tipleri" değerlendirilirken İslamiyet'in Türk insanının değer yargılarını değiştirmesinin ve daha önce dışa dönük olan bireyin içe dönüştürülmesi anlatılır. Kaynağını Kalenderiyye ve Melametiyye zümrelerinden alan "abdal tipi" ve Hurufî, Bektaşî gibi tarikatlardan beslenen "ışık tipi" fiziki, sosyal ve dini yönleriyle dile getirilmiştir. "Rind ve zahid tipleri" de birbirlerine taban tabana zıt olan dünya görüşleri doğrultusunda paralel olarak anlatılırken divan şiirinin hangi tipin yanında olduğu belirtilir. "Orta insan tipi" ise Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bu bölümde ise Nâbî'nin "Hayriyye" adlı mesnevisinden hareketle pasif, içine kapanık, dış dünyadan habersiz yaşayan zararsız Osmanlı aydınının, değişen sosyal şartlar içinde gelişimi anlatılır.

Yazımızın başında da belirttiğimiz üzere divan şiirini tanıtmak ve sevdirmek ancak onu her yönüyle anlamakla mümkündür. Bu önemli amaç için emek veren herkesin hak ettiği takdiri göreceğine inanıyoruz. Sözlerimizi Mine Mengi'nin kitabının ön sözünde hazırlanmış olduğu bu değerli çalışması ile ilgili olarak dile getirdiği, "üzerinde durulup tartışılması, divan şiirine merak ve ilgi uyandırma vesilesi olursa ne mutlu bize..." sözleriyle noktalyoruz.

Halûk Gökâl

Fikret Turan, *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, X+136 s.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi ile ilgili, bu döneme ait pek çok eseri dil yönünden incelemek şeklinde epeyce çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle, metin ortaya koymayı ve bu metinler üzerinde fonetik ve morfolojik incelemeler yapmayı hedeflemişlerdir. Bu devreye ait eserler üzerinde yapılan çalışmaların çokluğuna rağmen, Eski Anadolu Türkçesi döneminin dili ile ilgili kesin sonuçlara varılabilmemiş değildir. Bu genel görüntü içinde, son zamanlarda bu dönemle ilgili belli konularda derinliğine incelemeler yapılmaktadır. İşte bunlardan birisi, Fikret Turan'ın "*Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*" (Eski Anadolu Türkçesinde Zarflar ve Zarfımsılar) adlı çalışmasıdır. Eser, Harrassowitz yayınevinin Lars Johanson'un denetimindeki Turcologica serisinin 45. kitabı olarak yayımlandı.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış olan 19 mensur ve manzum eser çalışmada malzeme kaynağı olarak kullanılmış. Mensur eserler, manzum eserlerdeki ölçü, kafiye, müzikalite veya nazım türünün gerekleri gibi rahat dil kullanımını engelleyici unsurlar bulunmadığı için, tabî dil en iyi şekilde yansıtmakta ve dolayısıyla da zarflara ait bol örnekler içermektedir. Ancak manzum eserlerde zarflar, mensur eserlerdeki kadar sık kullanılmamakla birlikte, şiirin duyguları daha kuvvetli ifade etmedeki metaforik ve imgesel yönü, düzyazıda sık görülmeyen cinsten zarfların ortaya çıkmasına da yol açmaktadır (1-2). İşte yazar, bu hususları göz önüne alarak zengin bir dil malzemesini içeren çeşitli türde düzyazı ve manzum eserleri tetkik etmiştir (10-11).

İçinde zarf bulunan örnekler esas itibariyle, *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da uygulanan çeviriyazı sistemi ile aktarılmış. Ancak bu sistemde kullanılan beş harfin yerine Türkiye Türkolojisinde benimsenmiş olan harfler tercih edilmiş: (6-7). Türkiyede yayımlanan eserlerle Türkiye dışında yayımlanan eserlerin çeviriyazı proplemi bu eserle de karşımıza çıkıyor.

İncelediği eserlerin niteliklerini ve çeviriyazı sistemini bu şekilde belirttikten sonra Turan, zarf konusu ile ilgili bazı görüşlere değinmiş. Radford, Quirk, Matthews, Jesperen ve Huang'ın zarf ile ilgili görüşleri özetlendikten sonra, Türkiye'de yapılan dilbilgisi çalışmalarındaki konuyla ilgili görüşlere tarihî süreci de göz önüne alarak kısaca yer vermiştir. H. Cahit, F. Köprülü, A. Cevat gibi eski gramer anlayışında eser vermiş kişilerden isim olarak bahsettikten sonra, Türkiye Türkçesini en kapsamlı biçimde ele alan J. Deny, M. Ergin ve T. Banguoğlu'nun zarflarla ilgili görüşlerini aktarmıştır (5). Turan, bu gramercilerin genel itibariyle birbiriyle uyuşan, çok az farklı zarf tanımlamalarının hiçbirisinin anlam açısından cümle zarfı kavramını kabul edip işlemediklerini belirtmektedir. Önceki araştırmacıların edatlar içinde ele aldığı bu unsurlar, eserde cümle zarfları olarak gösterilmişlerdir. Bütün bu zarfla ilgili görüşlerin özet olarak aktarılmasından sonra Turan kendi görüşünü şu şekilde belirtir: "Zarf, bir fiili, fiilimsiyi, başka bir zarfı, sıfatı veya bütün olarak bir cümleyi tamamlayan kelime veya kelime grubudur (13). Bu görüşü Turan, *"Türkçede Zarflar Üzerine"* isimli makalesinde de (Turan, 302) ifade etmiştir.

Zarflar eserde beş ana bölümde işlenmiştir. İşlev, yapı ve anlam bölümlerinin yanısıra, soru zarfları (Interrogative adverbs) ile cümle zarfları (Pro-sentence adverbs, I I I) bölümleri de ayrı bölümler oluşturmuştur. Soru zarfları da zaman, yer, hâl, miktar ile sebep ve sonuç bildiren soru zarfları olmak üzere beş alt gruba ayrılmış (38-41).

Eserin 15-20. sayfaları arasında zarf ve zarfımsıların işlevleri beş alt grup hâlinde verilmiştir. Bu beş grup Turan'ın zarf tanımlamasına uygun olarak şekillenmiştir: 1. Fiilleri niteleyen zarflar, 2. Fiilimsileri niteleyen zarflar, 3. Sıfatları niteleyen zarflar, 4. Başka zarfları niteleyen zarflar, 5. Bütün cümleyi niteleyen zarflar.

Zarf ve zarfımsıların yapıları ile ilgili bölüm eserin 21-37. sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu bölüm de kendi içerisinde on alt bölüme ayrılmış. Bu on bölümün her biri de kendi içerisinde alt maddelere bölünerek sıralanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde isim unsuruna gelerek zarf yapan ekler şöyle sıralanmış: +*dan/den*, +*da/de*, +(n)*ca/ce/ça/çe*, +*layın/leyin*, +*çıl原因/çileyin*, +(i/i/u/ü)n, +*cak/cek/çak/çek*, +*la/le*, +*aru/erü*, +*ra/re*, +*an/en*. Bu eklerden başka, zarffiil ve sıfatfiil ekleri de zarf ve zarfımsı yapan ekler içerisinde dahil edilmişler.

Eserde, zarf ve zarfımsıların anlamlarının anlatıldığı dördüncü bölüm en geniş yeri tutmaktadır. Bu bölümde zarflar yer ve yön zarfları, zaman zarfları, durum zarfları, sebep

zarfları, derece (sayı, miktar, sınırlama) zarfları, sebep ve sonuç zarfları, niyet zarfları, şart zarfları, istisna zarfları, taviz zarfları ile çağrışım ve vasıta zarfları olmak üzere on bir alt bölümde örneklendirilerek işlenmiştir (42-110). Ancak hemen belirtmeli ki, 4.1.e maddesinde yer ve yön zarfı olarak verilen "içinde" kelimesine ait örnekte kelime zaman bildirdiğinden buraya uymamaktadır: *Az zamān içinde çoq gişiler uydular* (48). Bu örnek, kanaatimizce 4.2. alt başlığında yer almalıydı.

Türkiye Türkolojisinde gelenekselleşmiş anlayışla yer tamlayıcısı olarak gösterilen cümle unsurları, eserde yer ve yön zarfları olarak işlenmiştir. Turan, kendi kabullendiği zarf anlayışını ifade ederken bu farka değinmemiştir. En az cümle zarfı anlayışı kadar farklı olan bu kabullenmede de geleneksel anlayıştan ayrılan yönler mutlaka geniş olarak ele alınabilirdi diye düşünüyorum. Yer ve yön zarfı olarak kabul edilen şu örnekler geleneksel anlayışta hep yer tamlayıcısı veya dolaylı tümleç olarak gösterilmektedir:

Gördi bir ev önünde bir gişi şurur (48), *Sağına baqdı, soluna baqdı* (48), *Anı üstine qodılar* (49), *Dirse Han yerinden örü turdı* (49), *Varaym anı sizü? qatuñuza getüreyim* (48).

Görüldüğü gibi Turan çalışmasında, zarf kavramına yeni yaklaşımlar da getirmektedir. Ancak kanaatimizce bu yaklaşımın isabetliliği tartışmaya açıktır. Bu ve benzeri örneklerde kelimelerin doğrudan zarf olması değil, hâl eklerinin, eklendiği kelimeye kattığı zarflık fonksiyonu söz konusudur. Aksi hâlde, bu örnekler zarf olarak kabul edildiklerinde, Türkçe'deki zarfları +A, +DA, +DAn gibi hâl eklerinin getirildiği kelimeler sayısınca artırmak mümkün hâlde gelecektir.

Geniş malzeme taramasıyla örneklendirilen eser, sadece Eski Anadolu Türkçesi devresine ait zarfların değil, bütünüyle Batı Türkçesinin zarf ve zarfımsı şekillerinin dökümünü de ortaya çıkarmaktadır. Turan'ın bu çalışmasını, konuyu sistemli ve etraflı bir biçimde ele alması bakımından benzer çalışmalara örneklik edecek özellikte bulduğumuzu belirtmek isteriz.

Ancak, örneklendirmede dikkatten kaçan bazı yerlerin ve itiraz noktalarının bulunduğunu, ve bunların eserin değerini azaltacak derecede olmadığını ifade etmeliyiz. Bunlarla ilgili de bir kaç örnek vermek istiyoruz:

Aşağıdaki beyit *anca* kelimesinin zarf olarak kullanılmasına örnek verilmiş. Burada söz konusu kelimenin kullanım açısından zarf olmayıp yüklem olduğu açıktır.

Bu muhtasar cihân iki cihânca

Dükeli baqar iseñ yüz biñ *anca* (70)

Bunun gibi, müstakil olarak zarf, ancak kullanım olarak başka görevlerde olan (yüklem, özne vb) kelimelerin zarf için örnek verilmeleri bizce doğru olmamalıdır: *érte qaçan ola?* (52).

Öte yandan, -a/e ... zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan zarflar için verilen "*Dérile çıkarsalar ... G (8a-1)*" örneği, içinde geçtiği cümlede ("Eğer sıçan düşse ... ya it sise ya it düşse ... *dirile* çıkarsalar ...") açıkça görüleceği gibi, diri+le "diri olarak, canlı olarak" anlamında başka yapıdadır.

Zaman zarfları olarak sıralanan beri (since), dek/degın, daq (until, to), gérü (after, later), ilerü (before), öñ/öñdin (before), soñra (after) gibi kelimeler cümlede tek başlarına kullanımları olmayan unsurlardır. Herhalde bunları +dAn berü, +A dek ..., şımden+dAn ? gérü, +dAn öñ/öñdin, +dAn soñra şekillerde kalıplar hâlinde sıralamak daha uygun olurdu.

Zaman zarfları içerisinde Türkçe kaynaklı zarflar arasında "*ahşâm*" kelimesi de gösterilmiş (50). Bu kelime eski Türkçe döneminden beri Türkçe metinlerde görülmesine rağmen Türkçe asıllı değildir (bk. Kamus 44). Yine, Farsça asıllı zaman zarfları içinde verilen "*derhâl*" ve "*vaqtaḥ*" kelimeleri (54), Arapça ve Farsça birleşik şekillerdir (bk. TS 562, Steingass 1476).

Yine, dikkatten kaçmış olmalı, zaman zarflarına örnek gösterilen şu cümledeki kelime zaman değil yer ifade etmektedir: *İki 'âemde Haq' a sınınmışuz // Tohtamış ne ola ya Aḥsah Temür* (56).

Hâl zarfları içinde 4.4.g maddesinde şart kipine bağlı yan cümle sebep bildirebilir, denilmektedir (85). Bu cümlelerde sebep işlevi açık değildir. Bunlar, 4.5. bölümünde sebep sonuç zarfları içinde ele alınması daha uygun olacaktır:

Eger zulm éderseñ ol zulm seni Haqq yolundan çıkarur (85).

Eger bu mihnetden daḥı qurtarursa, ölince saña du'acı olam (85).

4.5. g maddesinde verilen sıfatfiil gruplarından şu örnek, nitelendirdiği veya karşıladığı yapı açısından Turan'ın zarf tanımlamasına pek uymamaktadır (bk. 13): *Ol ele giresi ma'lum degül* (100) Niyet zarflarında, 4.7.f maddesinde, cümlede fiil ismini takip eden "*istemek*" fiili maksat ifade eder, denilmektedir. Aşağıda verilen örneklerde "*istemek*" fiili yerine getirilebilecek herhangi bir fiil de, aynı mantıkla ele alındığında, kendi anlamını ifade edecektir. Dolayısıyla bu cümlelerde zarf anlamı yerine fiilin kendi anlamı söz konusudur:

Şek degüldür kim baña fırsat bulup qanum dökmek ister (101).

Hîç kimsene şimdîye degin benüm vilâyetüm dutmaq istemedi (101).

Eserin beşinci bölümünde cümle zarflarından (pro-sentence adverbs) bahsediliyor. Turan bahsettiği gramercilerden farklı olarak bu kavramı ortaya koymuştur (5). Onların edatlar içinde ele aldığı bu kelimeler, anlamları açısından değerlendirilerek cümle zarfları olarak ayrı isimlendirilmiştir. Cümle zarfları, bu iddialı ele alışı pek de uymayan bir genişlikte işlenmiştir. Eski Anadolu Türkçesindeki cümle zarfları "*belâ, elbette/elbetde, evet, inşâallah, olsun, yoq*" diye gösterilmiştir (111). Türkçedeki edatlarla ilgili en geniş çalışmaların başında gelen "*Türk Dilinde Edatlar*"da "*belâ*" ve "*evet*" cevap edati, "*elbette*" kuvvetlendirme edati, "*hâşâ*" ise ünlem edati olarak belirtilmiştir (Hacıeminoğlu 240, 290).

"Eski Anadolu Türkçesinde söz diziminde çoklukla sıfatlar ve değişik isimler zarf işlevinde kullanılmakta olup asıl zarfların sayısı çok değildir." (112) diyen Turan, eserin dizin kısmında tespit ettiği zarf ve zarfimsıların alfabetik sıralamasını vermiş (126-136). Bu listeye bakıldığında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıklıkla görülmeyen "*depere*" (128), "*öürdi*" (133), "*yindek*" (136) gibi zarfların tespit edilip örneklendirilmiş olması araştırmamanın ne derece kapsamlı yapılmış olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde kaynakça bölümünde de yazarın Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili yurt içinde ve yurt dışında yayımlanmış olan kaynakların hemen hemen hepsine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak, "*Eski Osmanlıcada Fiil Muştakları*" (Çağatay) adlı makale ve "*Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*" (Gülsevin) adlı eser de zarf konusu işlenirken göz önünde bulundurulması gereken çalışmalar olarak zikredilebilir.

Eski Anadolu Türkçesinde zarf ve zarf görevinde kullanılmış olan zarfimsıları inceleyen bu eser için, şüphesiz derinliği olan ve belli bir birikimin sonucu ortaya çıkmış

emek mahsulü bir çalışmadır, diyebiliriz. İlgisini ve bilgisini zarflar üzerine yoğunlaştırmış olduğunu anladığımız Turan'dan daha önce yayımlanmış olduğu "*Türkçede Zarflar Üzerine*" (Turan) isimli maklesini daha da genişleterek, özellikle Türkiyede gelenekselleşmiş zarf anlayışı ile gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışındaki farklı zarf anlayışlarını tahlil ve tenkit eden bir yeni çalışma yapmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.

Kaynakça:

- Çağatay, Saadet Çağatay; "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları", *AÜDTCF*, C. V, Ankara 1947, s. 353-368, 525-552; C.VI, Ankara 1948, s. 27-47.
- Gülsevin, Gürer Gülsevin; *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997.
- Hacıeminoğlu, Necmettin Hacıeminoğlu; *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1984.
- Kamus, Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, C. I-II, 7.bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- Steingass F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 3. bs., Beyrut 1975
- TS, *Türkçe Sözlük*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Turan., Fikret Turan; "Türkçede Zarflar Üzerine", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s.301-306.

Rıdvan ÖZTÜRK